

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТІВ-СПОРТСМЕНІВ**Б.А. Лєко***Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича*

Проблема особистості є чи не найбільш досліджуваною у психологічній науці, у фізкультурній же науці вона включена в систему досліджень спортивної діяльності, проте це не робить її достатньо вивченою; більш того, немає більш-менш точного тлумачення поняття «особистість», яке б приймалося психологами — представниками одної психологічної течії, на згоду ж у даному питанні вчених, що репрезентують різні напрямки, зайве й сподіватися. Причина, очевидно в тому, що людину не можна описати за допомогою жорстких причинно-наслідкових категорій. Тоді як завдання розвитку особистості є пріоритетним й у професійній освіті, зокрема, фізкультурній.

Психологічний словник з поняттям «особистість» тісно пов'язує поняття «діяльності» та «спілкування». Однак більшість сучасних вчених прагнуть розширити «життєве поле» особистості, не зводячи його до окремих видів діяльності, а говорячи про життєдіяльність людини в цілому (Б.С. Братусь, А.Б. Орлов, Д.О. Леонтьєв, Л.І. Анциферова, К.А. Абульханова-Славська, ін.).

Найбільш раннє визначення особистості, згідно С.К. Нартовій-Бочавер, таке: «особистість — це зовнішній прояв індивідуальності — те, як людина сприймається іншими, яке враження прагне на них зробити і як змінюється, отримуючи зворотній зв'язок від цього враження» [6, с. 11].

Дещо по-іншому трактують особистість у зарубіжній психології, причому це залежить від специфіки окремого психологічного напрямку. На думку Братуся, в них людина підміняється її психологічними знаряддями — підсвідомістю, характером, особистістю, однак кожне з психологічних утворень у ході продуктивного розвитку долається, «знімається» іншими інстанціями: підсвідомість — свідомістю, характер — особистістю.

Біхевіористи вважають, що дії людини визначаються зовнішніми обставинами, є їх реакцією на вплив зовнішніх сил. Тоді особистість взагалі не згадується. Ситуаціонізм твердить: не особистість обирає спосіб дії, інакше б поведінка її була послідовною, а поведінку визначають характеристики ситуації, де вона відбувається. Більш того, постійність особистості є ілюзорною, однак видається нам існуючою через те, що особистості наших друзів і знайомих здаються нам стабільними, бо ми бачимо їх у тих же соціальних ситуаціях [3]. Ситуація впливає на поведінку осо-

бистості, а риси особистості часто визначають ту ситуацію, в якій особистість знаходиться. Таким чином, люди самі несвідомо чи свідомо вибирають ситуацію, в якій опиняється, з тих, що зустрічаються їм на життєвому шляху, відповідно до особистісних схильностей і характеристик [3, с. 782]. Можна вважати, що й спортсмени колись у минулому вибрали собі ситуацію заняття спортом як таку, що відповідає їх особистісним рисам. Тому закономірною й актуальною є тема нашого дослідження: вивчення рис і особливостей особистості спортсменів.

На думку А. Бандури й У. Мішеля, представників теорії соціального научіння, риси особистості мають когнітивну основу — різні способи бачення світу та взаємодії з ним, які відрізняють людей одного від іншого. Це такі особливості: здібності, стратегії кодування (інтерпретації подій), очікування (переконання, що за чим слідує і чому), суб'єктивні цінності та системи саморегуляції [3].

Психоаналіз (З. Фрейд) переконаний у тому, що головною силою, яка керує особистістю, є підсвідомість з подавленими сексуальними потягами. А. Адлер особистість не розглядає як певну сутність — у буквальному смислі немає ніякого «я», яке можна знайти і описати, воно проявляється лише у взаємодії з оточуючим світом [10, с. 137]. Проте він підкреслював значення несексуальних факторів в оточуючому світі, єдності особистості, ролі влади й агресії в людській поведінці, а також поняття комплексу неповноцінності. Адлер відстоював унікальність кожної людини і важливість розуміння того, що особистість — єдине ціле, включене в соціальну систему. Мета кожної людини — стати цінною і значною особистістю. Найважливіший закон життя в тому, що відчуття людиною цінності своєї особистості не повинно зменшуватися. Ядро ж усіх психологічних проблем — турбота про себе замість турботи про інших [10].

За К.Г. Юнгом, «усяке життя — це життя індивідуальне, в ньому одному і зосереджений остаточний сенс» [11, с. 21]. Тому головний процес становлення людини — це процес індивідуалізації, який завершується набуттям самої. Індивідуалізація означає становлення єдиної цілісної істоти, й «індивідуальність» містить в собі нашу сокровенну, досконалу й незрівняну унікальність. Можна інтерпретувати індивідуалізацію як «шлях до індивідуальності» чи «самореа-

лізацію». Індивідуація — це процес особистісної реалізації, коли людина стає тим, чим вона є насправді, «процес, з допомогою якого людина стає психологічно «не-ділимою» (in-dividual), тобто окремою сутністю чи цілим» [10, с. 101]. Самість — найбільш повний розвиток індивіда, переживання найвищої цінності та сили за межами власної особистості (досвід трансцендентного) [11, с. 23]. Шлях до себе, відкриття самості — це складний творчий процес, тому що в реальності люди не завжди діють відповідно до власних спонук, наближаючись до виконання свого життєвого завдання [6]. Крім того, Юнг вважає особистість множинною, парціальною, що складається з багатьох окремих частин — архетипів, які походять з центру колективного позасвідомого. Для досягнення цілісності людині треба встановити зв'язок між свідомим і позасвідомим.

Е. Еріксон назвав свою модель людського розвитку епігенетичною. Модель Еріксона за структурою нагадує ембріональний розвиток, при якому виникнення кожної наступної стадії визначається розвитком попередньої. Особистість розвивається за принципом поступового наростання готовності людини до того, щоб її вели вперед, і залежно від готовності спілкуватися і взаємодіяти із соціальним колом, що розширяється [10].

У гуманістичній психології (К. Роджерс, А. Маслоу) повноцінно функціонуюча особистість — людина, яка повністю усвідомлює своє реальне «я». Вона характеризується такими рисами: відкритість до досвіду, живе теперішнім, довіряє своїм інтуїтивним судженням і внутрішнім імпульсам. Життєве призначення особистості — самореалізація, самоздійснення. Якщо людина не зможе самореалізуватися, вона буде відчувати фрустрацію, навіть якщо всі інші потреби будуть задоволені [10, с. 518].

Г. Олпорт відмітив, що скільки б спільних законів реагування людини на різні ситуації не існувало, це не сприятиме адекватному розумінню особистості. К. Роджерс стверджував, що в процесі психотерапії виявляється найбільша непередбачуваність особистості, а передбачуваність — доля неповноцінних людей. Теорія Олпорта підкреслює унікальність психічно здорових індивідів, які проактивно прагнуть до своїх свідомо поставлених цілей. Підхід Олпорта до вивчення особистості можна охарактеризувати такими ключовими поняттями: свідомо мотивация (здорові дорослі люди усвідомлюють причини своїх вчинків), психічно здорові індивіди, проактивна поведінка (не лише реакція на стимули, але й свідомий вплив на середовище новими способами, що заставляє його відповідно реагувати), унікальність кожної особистості (морфогенічні методи), думка, що ніяка теорія особистості не є вичерпною чи самодостатньою,

що дозволяє найкраще зрозуміти цілісну, унікальну особистість. Найбільш загальне визначення особистості, згідно Олпорта, — «Людина — це об'єктивна реальність», однак прикладній науці необхідна термінологічна точність, тому вчений, проаналізувавши історію слова та різні визначення поняття, дав своє власне, яке досі визнається багатьма психологами: «Особистість — динамічна організація психофізичних систем всередині індивіда, що визначає його унікальне пристосування до оточуючого світу», однак врахувавши те, що поведінка є не лише адаптивною, але й експресивною та негативний підтекст поняття «пристосування», замінив останню частину на «що визначає його характерні поведінку та мислення». Особистість — те, що лежить за межами конкретного індивіда. Це не статична, а постійно змінювана структура [10].

Для вивчення й аналізу поведінки людей Олпортом використовувалася така одиниця аналізу, як риса особистості. Існують загальні та індивідуальні риси (особисті диспозиції), яких майже нескінченна множина, розрізняються такі їх рівні: кардинальні (домінують у житті особистості), центральні та вторинні диспозиції. За ступенем впливу на поведінку виділяються мотиваційні та стилістичні диспозиції [10, с. 820].

Е. Фромм розрізняє одну продуктивну та чотири непродуктивні орієнтації особистості. Продуктивна орієнтація формується на основі любові, праці та думки. Поведінка психічно здорових людей є співвідношенням цих трьох іпостасей у певній пропорції. Люди з непродуктивною орієнтацією діляться на чотири типи: рецептивний, експлуативний, накопительський та ринковий [10, с. 661].

Р. Кеттел, представник факторної теорії особистості, визначав властивості особистості як те, що «дозволяє передбачати дії людини в даній ситуації» і запропонував характеризувати особистість за допомогою основних рис, які визначають поведінку. Риси діляться на загальні, властиві багатьом людям, та унікальні; основні та поверхові; темпераментні (відповідають за поведінку), мотиваційні (динамічні) та здібності. Основна риса — це фактор, відповідальний за кореляцію між декількома поверховими рисами. Кеттел з колегами ідентифікували 35 первинних темпераментних рис, 23 з яких властиві нормальним людям, а 12 — з патологічними відхиленнями. З нормальних рис найбільш вивченими є 16 рис — особистісних факторів, що входять до опитувальника Кеттела [10].

Колишня вітчизняна психологія чітко поєднувала особистість і діяльність і вважала першочерговим завданням людини розвиток її особистості, а в її структурі — верхнього, соціального «поверху». Проте І.С. Кон відзначає, що «будучи соціальною, особистість в той же час ін-

дивідуальна, неповторна, так як дана структура і поєднання ролей і саме таке їх усвідомлення є характерними лише для цієї людини і ні для якої іншої» [1, с. 241]. Тобто, особистість є тим більш значною, чим більш індивідуально представлено в ній всезагальне. «Людина — це індивідуальність через наявність у неї особливих одиничних неповторних властивостей, людина є особистістю через те, що вона свідомо визначає своє ставлення до оточуючого» (С.Л. Рубінштейн) [1].

До особистісних властивостей відносяться спрямованість, тенденції, риси характеру та здібності, оскільки вони є узагальненими результатами діяльності та її потенціалами [1, с.248]. Згідно А.В.Петровському, «психологічний склад особистості» є похідним від діяльності людини і детермінований перш за все розвитком суспільних умов її життя [8, с. 249]. Б.Г.Ананьєв вважає, що, «до психічних властивостей особистості відносяться характер, темперамент, здібності, сукупність переважаючих почуттів і мотивів діяльності людини, а також особливості протікання психічних процесів. Це неповторне в своїй індивідуальності поєднання властивостей у кожній конкретній людині утворює стійку єдність, яку можна розглядати як відносну сталість психічного образу чи складу особистості» [1, с. 252].

За О.М. Леонтьєвим, основа особистості — це супідрядна система (ієрархія) мотивів, що спонукають людину до різних видів діяльності; її варто розуміти як знаходження свого «Я» не в самому собі (як бачать інші), а існуючим поза індивідом — у співбесіднику, коханому, природі [5].

У сучасній вітчизняній психології продовжується розробка поняття «особистість».

А.Б. Орлов приходить до висновку, що особистість традиційно розуміється як «синтез усіх характеристик індивіда в унікальну структуру, яка визначається і змінюється в результаті адаптації до постійно змінюваного середовища і в значній мірі формується реакціями оточуючих на поведінку даного індивіда» [7]. Тобто, особистість людини — це соціальне за своєю природою, відносно стійке і прижиттєво виникаюче психологічне утворення, що представляє собою систему мотиваційно-потребнісних відношень, що опосередковують взаємодію суб'єкта та об'єкта.

Розвиток особистості (актуалгенез, згідно Орлова) представлений процесом персоналізації, який забезпечує посилення особистісної «персони» та (чи) процесом персоніфікації, яка проявляється не у прагненні людини «бути особистістю», а в її прагненні бути собою, приймати себе такою, як є. Вчений пропонує розділити особистість та сутність, вважаючи останню внутрішнім Я людини. Розвиток особистості і зараз багато психологів розуміють як процес набування нею своєї сутності, становлення тим, «чим вона повинна стати» [6, с.12].

С.К. Нартова-Бочавер трактує особистість як діючий суб'єкт, що організує пізнання, спілкування та діяльність відповідно до своїх потреб. Це сукупність внутрішніх умов, через які перетворюються зовнішні впливи. Це соціальна властивість індивіда, яка набувається та реалізується у спілкуванні шляхом зміни соціальних ролей [6, с. 22]. Істотними системоутворючими рисами особистості є суб'єктність, пристрасність, активність, усвідомленість, здатність до вибору.

Б.Б. Коссов пропонує власну системно-стильову концепцію розвитку особистості, основними положеннями якої є: особистість людини — найбільш узагальнена психічна система її життєдіяльності; особистість є багатомірною і багаторівневою системою, яка постійно розвивається [4]. Саморозвиток — основний спосіб буття особистості. Причому психічно здорова людина не лише задовольняє свої потреби в пристосуванні до оточуючого світу, але й бачить перспективу особистісного розвитку.

Б.С. Братусь вважає за необхідне розрізнити поняття «людина» й «особистість», справедливо вважаючи, що це досі не виконано в сучасній психології. Отже, «особистість можна розуміти як особливий психологічний *інструмент, знаряддя*, що належить, служить людині». Формування і «самобудівництво» в собі людини, сама можливість цього передбачає наявність певного психологічного знаряддя, що постійно координує та направляє цей процес [2].

Особистість може оцінюватися за тим, чи служить вона своєму призначенню, сприяючи наближенню людини до її суті.

Отже, сучасна вітчизняна психологія трактує особистість у руслі найбільш прогресивних зарубіжних теорій, головна властивість особистості — її атрибутивний характер. По відношенню до справжнього суб'єкта (людини та її внутрішньої суті) особистість виступає як зовнішня «оболонка» людини, що складається з мотиваційних відношень, яка може як демонструвати, так і трансформувати справжні прояви людини, і включає здатність до самостійного вибору.

Оскільки особистість — це цілісна і комплексна система, можна говорити лише про дослідження окремих психологічних особливостей чи структурних складових, що є її рисами чи характеристиками. До речі, адекватної методики для дослідження цілісної особистості досі не розроблено.

Нами проведено комплексне емпіричне дослідження з метою вивчення психологічних особливостей особистості студентів-спортсменів. На нашу думку, вони цікаві як об'єкт аналізу через певну специфіку: особистість формується і розвивається в діяльності, тоді як студенти-спортсмени поєднують два види діяльності: навчальну та спортивну.

У дослідженні використовувалися такі методики: 16-факторний опитувальник Р. Кеттела, тести Г. Айзенка «Емоційні стани особистості» та PEN, опитувальник «Рівень тривожності» Ч. Спілбергера, РСК (Дж. Роттера), «Рівень домагань» В.К. Гербачевського.

Аналіз отриманих результатів можна інтерпретувати так:

— за усіма особистісними факторами, включаючи фактор В (інтелект, абстрактне мислення), високий рівень якого виявлено у 77,14 % опитаних, у студентів переважає середній рівень прояву якості; дещо більше, порівняно з іншими факторами, високого рівня прояву факторів А (комунікабельність) (31,43 %), І (чутливість, сердечність) (25,71 %), Q₃ (зарозумілість) (22,86 %) та О (самовпевненість, життєрадісність) (17,14 %); мінімально в групі представлені фактори F (безпечність) (його низький рівень — у 37,14 %), Q₄ (напруженість) (34,29%), М (мрійливість) (28,57 %), та G (совіслівість) (25,71 %);

— особистісна тривожність у більшості опитаних (71,43 %) є адекватною, ще у 20 % спортсменів вона завищена, у решти — низька;

— досліджувана група слабо фрустрована (42,87 %), переважають середні рівні агресивності та ригідності її членів (82,86 % та 85,71 % відповідно), однак, якщо високого рівня ригідності та фрустрованості не виявлено, то високий рівень агресивності та тривожності діагностовано у 5,71 % студентів;

— серед опитаних — майже порівну екстерналів та інтерналів — 25,71 % та 28,57 % — у решти — ситуативно проявляються обидва РСК, однак інтернальними у досягненнях стають уже 54,29 %, у невдачах — лише 8,57 %, тобто спортсмени, схильні при життєвих невдачах шукати винуватця ззовні, а за досягнення дякувати перш за все собі; проте у виробничій сфері, якою для опитаних є спортивно-змагальна діяльність, і в міжособистісних стосунках ситуація протилежна — 65,71 % та 40 %, відповідно, проявляють себе як інтерналі; інтернальними у здоров'ї є лише 34,29 % опитаних;

— аналіз рівня домагань показує, що у більшості спортсменів основна діяльність є досить сильно вмотивованою — 46,29 %; низький рівень даного показника — у 8,94 %, однак серйозні цілі ставить меншість опитаних — 5,71 %; очікуваний рівень результатів діяльності — вище середнього, проте закономірними бачать свої результати 28,57 %; трохи більше опитаних прагнуть проявити ініціативність у їх досягненні — 34,29 %;

— серед мотивів діяльності, значимих для спортсменів, заслуговує на увагу сильний прояв змагального мотиву — лише у 8,57 % він низький; мотив зміни діяльності слабо виражений лише у 28,57 % опитаних, що можна трактувати як досить несприятливий фактор як у плані пер-

спектив навчання, так і спортивної діяльності (її результатів); при цьому мотив самоповаги виражений у групі досить яскраво — у 80 % студентів, і лише у 2,86 % опитаних — низький рівень розвитку даного мотиву;

— особливо цікаво, що у більшості опитаних (71,43 %) значимість результатів діяльності досить незначна — дещо абсурдний факт для спортсменів, хоча свій потенціал у сфері спорту опитані оцінюють високо — 97,14 %, а досягнуті результати — як середні — 77,14 %;

— опитана група в цілому екстравертована — $\bar{E} = 13,68$ та дещо емоційно нестабільна — $\bar{N} = 12,91$, причому в групі лише 11,43 % інтровертів та 28,57 % емоційно стабільних особистостей; 5,71 % — особливо неврівноважених; серед типів темпераменту числено переважають холерики чи змішані — холерично-сангвінічні та холерично-меланхолічні темпераменти;

— проведений нами кореляційний аналіз результатів дослідження виявив існування зв'язку між різними показниками як всередині окремих методик, так і між методиками в цілому. Зокрема, фактори Кеттела пов'язані між собою: А — з факторами Н (смівлість) ($r = 0,53$) та Q₄ ($r = -0,38$); В — з Q₃ ($r = 0,48$) і Q₄ ($r = -0,36$); С (емоційна стійкість) — з L (підозрілість) ($r = -0,37$), О ($r = -0,52$), Q₂ (самодостатність) ($r = -0,37$) та Q₄ ($r = -0,62$); Е (домінантність) — з L ($r = 0,48$); F — з Н ($r = 0,54$) та Q₂ ($r = -0,37$); L — з Q₄ ($r = 0,48$); О — з Q₁ (гнучкість) ($r = -0,35$), Q₄ ($r = 0,51$); Q₁ — з Q₄ ($r = 0,51$); так і з іншими показниками. Так, фактор А пов'язаний з внутрішньою мотивацією та ініціативністю; В прямо пов'язаний з очікуваним рівнем результатів діяльності, їх закономірністю та інтернальністю у професійній діяльності та обернено — з мотивом зміни діяльності, тривожністю й агресивністю; С — з внутрішньою мотивацією, оцінкою власного потенціалу, закономірністю результатів, ініціативністю, інтернальністю в досягненнях і професійній діяльності та негативно корелює з мотивами зміни діяльності, значимості результатів, складністю завдання, тривожністю; F — зі змагальним мотивом, G — з внутрішньою мотивацією, мотивом уникання, наміченим рівнем мобілізації зусиль, ініціативністю, Н — зі змагальним мотивом, ініціативністю, інтернальністю досягнень, та незначимістю результатів; І — з інтернальністю невдач і змагальним мотивом (негативно); L — зі складністю завдання, тривожністю, агресивністю та екстернальністю невдач і професійної діяльності; N — з ініціативністю, О — зі значимістю результатів, складністю завдання, фрустрацією та незакономірністю результатів; Q₂ негативно пов'язаний з інтернальністю досягнень, Q₃ — з пізнавальним мотивом, оцінкою власного потенціалу, очікуваним рівнем результатів, їх закономірністю

та незначимістю, Q_4 — зі значимістю результатів, складністю завдання, тривожністю, агресивністю та негативно — з внутрішньою мотивацією, оцінкою власного потенціалу, закономірністю результатів, ініціативністю, інтернальністю в професійній діяльності;

— показники мотиваційного тесту також взаємопов'язані, особливо цікаво, що змагальний мотив і мотив самоповаги негативно корелюють зі значимістю результатів, тобто спортсмени тим більше значення надають своїм спортивним досягненням, чим менше поважають в собі людину і чим менше хочуть змагатися, а мотив зміни діяльності — позитивно — складається враження, що спортсмени поставили перед собою певну змагальну мету і досягли її, психологічно готові піти зі спорту; крім того, у душі олімпізму цінувати змагання і спорт заради них самих, а не заради себе, рівень же досягнень у спорті закономірно залежить від оцінки опитаними власного потенціалу, спортивних прогнозів на майбутнє, їх закономірності та ініціативності досліджуваних;

— крім того, змагальний мотив корелює з емоційною стабільністю, мотив зміни діяльності — пов'язаний з тривожністю та екстернальністю; мотив значимості результатів діяльності — з екстернальністю досягнень і спортивної діяльності; рівень досягнень спортсменів тим вищий, чим нижча їх тривожність і закономірно залежить від інтернальності загальної та професійної;

— надміру тривожні опитані є фрустрованими й екстернальними, агресивні спортсмени екстернальні у професійній діяльності та невдачах.

Висновки. Кореляція за показниками методик, яка проведена між досліджуваними, виявляє суттєву схожість їх характеристик — 90,41 % співпадань результатів, що означає, що можна запропонувати імовірнісну характеристику студента-спортсмена. Так, він сердечний, інтелектуальний, стурбований, ситуаційно совісливий і напружений, досить практичний, із середньою

тривожністю, нефрустрований, з хорошим переключенням уваги й інших психічних процесів, інтернал у досягненнях, професійних і міжособистісних стосунках, але екстернал у невдачах, досить екстравертований, з досить серйозною мотивацією, особливо пізнавальною, змагальною та егоцентричною, задоволений своєю діяльністю, який не любить ставити важко досяжні цілі і не цінує досягнутий результат, високо оцінюючи свій потенціал і будучи готовим докласти зусиль для досягнення нових результатів.

Література:

1. *Ананьев Б.Г.* Психология и проблемы человекознания. Избранные психологические труды. — М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. — 384 с.
2. *Братусь Б.С.* К проблеме человека в психологии. — Вопросы психологии. — 1997. — № 5. — С. 3—20.
3. *Глейтман Г., Фридлунд А., Райсберг О.* Основы психологии: Пер. с англ. — СПб.: Речь, 2001. — 1247 с.
4. *Коссов Б.Б.* Личность: актуальные проблемы системного подхода. — Вопросы психологии. — 1997. — № 6. — С. 58—68.
5. *Леонтьев А.Н.* Психологическая теория деятельности // Избр. психол. произв.: в 2 т. Т. II. — М.: Педагогика, 1983. — С. 94—261.
6. *Нартова-Бочавер С.К.* Психология личности и межличностных отношений. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. — 416 с.
7. *Орлов А.Б.* Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека. — Вопросы психологии. — 1995. № 2. — С. 5—19.
8. *Петровский А.В.* Личность. Деятельность. Коллектив. — М.: Политиздат, 1982. — 255 с.
9. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
10. *Фрейджер Р., Фейдимен Дж.* Личность: теории, эксперименты, упражнения. — СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. — 864 с.
11. *Хиллман Дж.* Архетипическая психология. — СПб.: Б.С.К., 1996. — 157 с.